

KISS LAJOS EMLÉKÜLÉS

A Magyar Tudományos Akadémián 2004. február 10-én tudományos ülést rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen Kiss Lajosnak, az MTA rendes tagjának, a Nyelvtudományi Intézet évtizedeken keresztül kiemelkedő munkát végzett kutatójának emlékére. Népes hallgatóság jelenlétében méltatták kollégái és tisztelői sokirányú nyelvtudományi munkásságát és példamutató emberségét. A tudományt magas fokon művelő azon kevés szakember közé tartozott, akiknek nevét az ún. művelt nagyközönség is megismerte. Kiss Lajos ezt elsősorban a több kiadást is megért, „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című, hiánypotló munkájával érdemelte ki. A mi folyóiratunkban is rendszeresen publikált, a szerkesztőbizottság ezért is döntött úgy, hogy az emlékülésen elhangzott előadásokat megjeleníti, amelyeket ezennel önálló rovatban adunk közre.

Honti László

GERCSÁK GÁBOR – KLINGHAMMER ISTVÁN

Magyar földrajzi nevek angol nyelvű kiadványokban

A „kis népeknek rendszeres önvizsgálatra van szükségük, s ennek része a külföldi »imázs« állandó szemmel tartása. Ennek egyik eszköze a magyar vonatkozások feltárása.” Ez a véleménye Czigány Lórántnak, az Angliában élő kiváló irodalomtörténésznek.¹ Meggyőződésünk, hogy a magyar vonatkozások közé tartozik annak feltárása is, hogyan használják földrajzi neveinket, miként utalnak tájainkra más nyelveken.

Angol nyelvű földrajzi példák

Ez a téma az exonimahasználat² és egyben a magyar–angol nyelvi és szellemi

¹ Ezt a véleményét fejezi ki Czigány Lóránt Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig című könyvéhez írt előszavában. (Universitas Könyvkiadó, Budapest. 2000.)

² Exonima a könyv- vagy térképkiadó ország nyelvében kialakult, a nyelv szókincsét gazdagító hagyományos földrajzinév-alak (*Wien – Bécs*)

kapcsolatok érdekes területe is. A magyar földrajzinév-írás mindig is sokat foglalkozott az idegen nyelvű földrajzi nevek magyar átírásával és helyesírásával (pl. Fábíán – Földi – Hőnyi 1998, Hadrovics – Zoltán 1985, Ligeti 1981), de eddig még nem kapott kellő figyelmet, hogyan szerepelnek és szerepeljenek a magyar földrajzi nevek az egyre szaporodó angol nyelvű szakkönyvekben, térképeken, útikönyvekben, az újságok és a televíziók híradásaiban.

A magyar földrajzi nevek az angol nyelvű szakirodalomban, egyéb kiadványokban és a hírműsorokban rendkívül sokféle alakban fordulnak elő. Zavaró és félrevezető, ha az olvasó ugyanannak a tájnak több angol nyelvű változatával találkozik – esetenként ugyanabban a kiadványban, illetve ha másként szerepel a név a leírásban, mint pl. a térképmellékleten, vagy a nevet nem tudja az eredeti magyar alakkal azonosítani.³ Bár a legtöbb gondot általában a nagy kiterjedésű, és ennek megfelelően a leggyakrabban használt, „íróasztal mellett adott” tájneveink jelentik, a kisebb egységek angol nyelvű megjelölése is következetlen. Íme néhány példa:

Alföld: Alföld, Great Alföld, Great Hungarian Plain, Great Hungarian Plains, Great Plain, Great Plains, Great Plains of Hungary, Hungarian Great Plain, Hungarian Plain, Plain, Plain of Hungary.

Dunántúli-középhegység: Dunántúl Highlands, Dunántúl Mountains, Highlands of Dunántúl, Highlands of Transdanubia, Mountains of Dunántúl, Mountains of Transdanubia, Transdanubian Central Range, Transdanubian Hills, Transdanubian Highlands, Transdanubian Midmountains, Transdanubian Mountain Range, Transdanubian Mountains, Transdanubian Range.

Fehér-tó: Fehér Lake, Fehér-tó, Lake Fehér, Lake Fehér-tó, Lake White, White Lake.

Vass Imre-barlang: Imre Vass Cave, Vass Cave, Vass Imre Cave.

Mi a megoldás?

A válasz négy pontban összefoglalható:

- a) ha a hazai és külföldi angol nyelvű kiadványokban mindig ugyanaz a név-alak jelenik meg (és nem csak az adott könyvön belül),
- b) ha a magyar és angol nyelvű térképeken is azonosítható a táj, a hegység, a barlang stb.,

³ A fordítónak ismernie kell a magyar természetföldrajzi és tájnevek, valamint a földrajzi köznevek angol nyelvterületen való használatát, és törekednie kell arra, hogy az angol nyelvű változatok helyesen tükrözzék a név mögött rejlő fogalmat vagy objektumot. Zavart okoz, ha olyanok fordítanak neveket, akik a terepet csak másodkézből ismerik, a magyar neveket hol mechanikusan, hol önkényesen fordítják a térképről, és a bevett név helyett mást használnak.

- c) ha megbízhatóan visszakereshető az eredeti magyar név, illetve
d) ha megvalósul a belső koherencia és logika, azaz minden hazai és angol nyelvű fordító és szerkesztő ugyanazt az alakot használja, az új neveket pedig analóg módon egységesen írják.

Ne legyenek túlzott elvárásaink: sok olyan ország van a Földön, ahol az angol a hivatalos nyelv. Tudjuk, hogy szakembereiket, kiadóikat, nyelvhasználatukat aligha lehet közvetlenül Magyarországról befolyásolni. De természetföldrajzi és tájneveink következetes angol változatainak legalább a magyarországi meghonosítása nem lehetetlen. Az első lépést mindenképpen a magyar nyelvészeknek és földtudósoknak közösen kell megtenniük – természetesen mindenképpen angol anyanyelvű szakemberek bevonásával. A kérdés csak e tudományterületek művelőinek összefogásával válaszolható meg: a megoldásnak figyelembe kell vennie a szakmai és köznyelvi hagyományt, a nyelvészeti megfontolást, az angol nyelv sajátosságait és a térképészet szempontjait. Közös felelősségünk azért is nagy, mert a külföldi szerzők nyilvánvalóan a magyarországi kiadványokban szereplő adatokat és neveket tekintik a legmegbízhatóbbaknak.

Források

Mindezek érdekében láttunk hozzá egy magyar–angol és angol–magyar földrajzinév-azonosító gyűjtemény összeállításához. A számítógépes adatbázis jelenleg már több ezer nevet tartalmaz, minden esetben megjelölve az előfordulás pontos helyét.

Adataink a legkülönbözőbb kiadványokból valók:⁴ van közöttük magyar

⁴ Magyar kiadású források: Földrajzi Közlemények, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 1980–2003; Hungary. A Complete Guide. Corvina, Budapest. 1986; Magyarország földtani érdekességei (Geological Curiosities of Hungary). KFH, Budapest. 1989; Magyarország nemzeti atlasza. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 1989; Káli-medence. F. Szelényi House, Veszprém. 1992; Atlas of Central Europe. Szt.István Társulat – Püski Kiadó, Budapest. 1993 (digitális faximile kiadás); Geomorphological Regions of Hungary. Geographical Research Institute, Budapest. 1996; Magyar–angol nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1998; Pannon Encyclopaedia. Magyarország földje. Kertek 2000, Budapest. 1999 (kétnyelvű CD-ROM); Conserving Hungary's Heritage. The National Parks and World Heritage Sites. Természetbúvár Alapítvány Kiadó, Budapest. 1999; Geology of Hungary. Eötvös University Press, Budapest. 2001; Irány Magyarország! Idegenforgalmi Almanach. CompAlmanach, Budapest. 2001; Madárdalok Magyarországról – Bird songs from Hungary, CD I–III. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Budapest. 2001; Users' Guide to Hungary 2002. Tempus Public Foundation, Budapest. 2002; Wine Guide Hungary 2003. Akó Publishing, Budapest. 2003.

Külföldi kiadású angol nyelvű források: Information Please Almanac Atlas and Yearbook 1968. Simon and Schuster, New York, NY. 1967; Reader's Digest Almanac and Yearbook 1969. The Reader's Digest Association, Inc., Pleasantville, NY. 1968; Atlas of the World. Rand McNally and Co., New York, NY. 1968; Encyclopaedia Britannica. 14th edition, 1974; Gazetteer of Conventional

szerző angol nyelven írt műve, magyarról angolra fordított tanulmány, amerikai, ausztrál és brit szerzők Magyarországról írt szak- és útikönyvei, ezek térképei és képaláírásai, valamint kézikönyvek és enciklopédiák. De nem kerülte el figyelmünket a legújabb CD-ROM-okon és az interneten megtalálható vagy a hagyományos szótárakban fellelhető nevek angol nyelvű fordítása sem. A feldolgozott források fele 1996 után jelent meg, de a kiadás évének nincs különösebb jelentősége, mert a legfrissebb angol nyelvű magyar névanyag is lényegében ugyanazokat a változatokat használja, amelyek már korábban kialakultak.

Gondjaink

Az ENSZ földrajzinév-bizottsága ugyan azt ajánlja a világ geográfusainak, térképészeinek, illetve az alkalmazott nyelvészet művelőinek, hogy kerüljük az új exonimák bevezetését, de ezt számos ország – elsősorban közép-európai állam – fenntartással fogadja. A mi elvünk az – összhangban az ENSZ ajánlásával –, hogy a tulajdonnévi elem angol szövegben is minél inkább hű legyen a magyar alakhoz, az utótagot (a topográfiai elem jellegét) pedig az eddigi – bár sokszor ellentmondásos magyar és külföldi – gyakorlat szerint következetesen fordítsuk vagy fejezzük ki angolul.

A magyar földrajzinév-használat sokszínűsége, illetve a névváltozatok is nehezítik a rendre törekvést, mert számos esetben a magyar nevezéktan sem egységes, változtak tájneveink, és a szerzők szakmai szemléletüket is megjelenítik a névben. Ezért nem mindegy, mikori kiadású térképpel dolgozik a szerző, a fordító, illetve az sem, hogy ki az eredeti mű írója.⁵ Meg kell említenünk, hogy bármilyen rendszert is alkotunk a fordítók és szerzők munkájának könnyítésére, fel-

Names. Names approved by the US Board on Geographical Names. Defense Mapping Agency, Washington, DC. 1977; The Library Atlas. Georg Philip and Son Ltd., London. 1991; The Picture Atlas of the World. Dorling Kindersley Ltd., London. 1991; Encyclopaedia Britannica. 15th edition, 1992; Geology of Hungary. Gebr. Borntraeger, Berlin – Stuttgart. 1996; Hungary. Lonely Planet Publications, Hawthorn, Vic. 1997; Microsoft Encarta Encyclopaedia 2000 (CD-ROM); Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000 (CD-ROM); Encyclopaedia Britannica 2001 (CD-ROM); <http://europa.eu.int/comm/enlargement/hungary>, 2003.

⁵ Néhány példa Faragó Imre: A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken c. tanulmányából (Studia Cartologica, 12. kötet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 2002). A zárójeles évszám azt mutatja, mikor jelent meg először a névváltozat magyar iskolai térképen: Aggteleki-karszt (1979), Észak-borsodi-karszt (1958), Aggteleki-hegység (1955), Érchegység (1947) – szakmai körökben általában Gömör–Tornai-karszt; Dunántúli-középhegység (1955) – korábbi szakirodalomban Nyugati-középhegység; Dunazug-hegység (1927), Északi-középhegység (1955) – korábban nem volt önálló térképi nevük; Tokaji-hegység (1996), Zempléni-hegység (1958), Sátorhegy (1947), Sátor-hegység (1930-as években) – szakmai körökben elterjedt az Eperjes–Tokaji-hegyvidék; Vilyvitányi-rög (1955) – szakmai körökben gyakran Zempléni-szigethegység.

tétlenül szem előtt kell tartani a kiadvány jellegét és célját. Nemzetközi használatra szánt topográfiai térképeken, atlaszokban, névtárakban csakis magyar név szerepelhet. E tekintetben a magyar gyakorlat kifejezetten következetes.

Sajnos szigorúan felépített logikus rendszert több okból sem lehet alkotni. Egyrészt azért, mert vannak olyan neveink, amelyeknek az angolban megvan a többé-kevésbé elfogadott, de legalábbis elterjedt hagyományos alakjuk.⁶

Bonyolítja a magyar természetföldrajzi és tájnevek következetes angol nyelvű megfeleltetését a két nyelv szerkezetének eltérése is. Például a földrajzi név köznévi tagja az angolban (*Lake Erie, Mount Everest, River Thames*) állhat elől, míg a magyarban a *tó, csúcs, folyó* stb. nem. Az angolétól gyakran eltérő a magyar névalkotási gyakorlat (*Duna–Tisza köze, Vass Imre-barlang*). További különbség, hogy a magyar helyesírás megbízhatóan tükrözi a tartalmat, az angol sokkal kevésbé. (A *Sárospatak* település, viszont a *Sáros-patak* vízfolyás, de az amerikai *Mount Shasta* lehet egy *Shasta* nevű csúcs vagy egy *Mount Shasta* nevű település is. Hasonló az amerikai *Lake Placid* példája, amely tó vagy város is lehet: a névből az írás alapján ezt nem lehet eldönteni.)

A magyar táj- és természetföldrajzi nevek angol nyelvű használatára ajánlott irányelveknek viszonylag egyszerűeknek és logikusaknak kell lenniük. Fontos szempont, hogy az angolul középfokon tudók is követhessék őket, és minél kevesebb kivételt tartalmazzanak.

Javaslat néhány irányelv betartására

1. Fordításban az angol nyelvterületen már szélesebb körben elfogadottnak, hagyományosnak tekintett angol neveket célszerű használni (*Castle Hill, Danube, Danube Bend, Great Hungarian Plain, Little Alföld, Transdanubia*). Mi azonban szerencsésebbnek tartanánk, ha ezekben az esetekben is – talán csak a *Danube* kivételével – a magyar nevek jelennének meg az angol szövegben is (*Várhegy, Dunakanyar, Alföld, Kisalföld, Dunántúl*).

2. Angolra fordítjuk az egyszerű és könnyen fordítható köznévi utótagot (*barlang – Cave, patak – Stream*), a szinonimákat egyszerűsítjük (*hegy, domb – Hill*), illetve követjük az angolos helyesírást (*Gellért-hegy – Gellért Hill, Bikaforrás – Bika Spring*). A lefordíthatatlan vagy csak körülírással megfogalmaz-

⁶ Ilyennek tartja a brit Királyi Földrajzi Társaság névrajzi bizottságának elnöke, Paul Woodman a következő hat nevet: *Castle Hill* (de csakis a budai *Várhegyre*), *Danube, Danube Bend, Great Hungarian Plain, Little Alföld, Transdanubia*. Könnyen észrevehetjük, képzésükben milyen ellentmondásosak az *Alföld* és a *Kisalföld* tájnevek hagyományosnak tekintett angol megfelelői, vagy az, hogy a *Tiszántúl* névnek – a *Dunántúl* nevével ellentétben – nincs elfogadottnak mondott angol változata. Ráadásul az *alföld* szónak sokkal inkább a *lowland* az angol megfelelője.

ható, sajátos hangulatú elem vagy szakkifejezés (*haraszt, mál, szerkő, vápa*) magyarul marad. Az értelmezés megkönnyítése érdekében azonban leíró szövegben az eredeti magyar utótagos név földrajzi jellege angolul kiegészíthető (*Fehér-mál – Fehér-mál Hill*).

Következetesek maradunk, ha elfogadjuk: a magyarban kötőjellel kapcsolt köznévi elemnek az angol fordításban általában különírt nagybetűs alak felel meg (*Lupa-sziget – Lupa Island*), illetve több köznévi utótag esetén csak az utolsó elemet fordítjuk (*Akasztó-lyuk-völgy – Akasztó-lyuk Valley*). A magyar nevet esetenként követő angol magyarázó szó – az angolos helyesírásnak megfelelően – nagybetűs lesz (*Bükk – Bükk Mountains, Döme halála – Döme halála Valley, Sáros-bükk – Sáros-bükk Hill, Tisza – Tisza River*).

Érdekes angol nyelvi sajátosság, hogy a tavak nevét az angolban mindig kiegészítik a *Lake* szóval, és ez legtöbbször a tulajdonnévi elem előtt áll (pl. *Lake Huron, Lake Victoria, de Crater Lake, Mirror Lake, Utah Lake*). Ennek megfelelően *Balaton – Lake Balaton*, de amennyiben a *tó* utótag a magyar névnek része (és nálunk ez az általános), a *Lake* a név után következik: *Fehér-tó – Fehér Lake* (eltérően a mai gyakori névhasználattól, amely szerintünk helytelenül *Lake Fehér*).

3. Minél inkább maradjon meg az eredeti magyar tulajdonnévi tag, különösen akkor, ha a név

– egybeírt (*Bükkalja, Malompatak*) vagy köznévi jelentése is van (*Öreg-hegy – Öreg Hill*); az értelmezés megkönnyítése érdekében az utótag nélküli neveink esetenként kiegészíthetők (pl. *Bükkalja Foothills, Malompatak Stream*), de csak szövegben, térképen nem;

– összetett név (*Csór-réti-víztároló – Csór-rét Reservoir, Istálló-kői-barlang – Istálló-kő Cave*);

– személy- vagy családnevet tartalmaz (*János-hegy – János Hill*⁷, *Szent Anna-völgy – Szent Anna Valley, Vass Imre-barlang – Vass Imre Cave*);

– földrajzi jellegű állandó jelzővel rendelkezik (*Kis-Konda-patak – Kis-Konda Stream, Nagy-Hideg-hegy – Nagy-Hideg Hill*); az alkalmi jelzőket (*Felső-Kiskunság – Upper Kiskunság, Magas-Mátra – High Mátra Mountains*) azonban fordítjuk. Szemlélet kérdése részben, hogy pl. a jelző állandósult-e, vagy csak alkalminak tekinthető (*Alsó-Gombás-patak – Lower Gombás Stream*, amennyiben a név a *Gombás-patak* alsó szakaszát jelöli, de *Alsó-Gombás Stream*, ha egy egészen másik patakot azonosít a közelben).

– mondatszerű név, ragozott forma (*Duna–Tisza köze, Isten dombja*); folyó szövegben ajánlatos ezeket a neveket angol magyarázó taggal kiegészíteni még

⁷ Mivel a *Margit-sziget* angol nyelvű kiadványainkban többnyire *Margaret Island*, furcsa módon a *János-hegy* lehetne *John Hill*, de ez már igazán nevetségesen hangzana.

akkor is, ha a köznévi elem mind a két nyelven szerepel: *Duna–Tisza köze Region* (vagy a szakszövegekben elterjedt *Danube–Tisza Interfluve*), *Isten dombja Hill*.

Bár törekednünk kell arra, hogy a tulajdonnévi elem minél kevésbé változzon, a más névből képzett neveink alapalakját vissza kell állítani (*Csepeli-sík – Csepel Plain*, *Kőszegi-hegység – Kőszeg Mountains*, *Strázsa-hegyi-barlang – Strázsa-hegy Cave*).

4. Földrajzi neveink az eddig említetteknel sokkal többféle és bonyolultabb típusokat is tartalmaznak (pl. *Északi-középhegység*, *Mária asszony sziget*, *Pándzsa menti laposak*), ám a leggyakrabban előforduló nevünk többségére a fenti szabályok jól alkalmazhatók. Tudjuk azonban, számos bizonytalan eset létezik. Nézzünk ezekből néhány jellemzőt.

– A tapasztalat azt mutatja, hogy néhány nagyobb és gyakran használt – többnyire mesterséges névadással született – tájneveink fordítása vezet a legvaltozatosabb megoldásokhoz (*Alföld*, *Dunántúli-középhegység*).

– Előfordul, hogy a magyar földrajzi név, elsősorban annak köznévi utótagja, többféleképpen is fordítható (pl. a *tető* szavunknak megfelel a *summit*, *peak* és a *crest* is). Nem egyszerű abban állást foglalni, mely magyar utótagot nem helyes lefordítani (*Istállós-kő – Istállós-kő*, *Istállós-kő Hill* vagy *Istállós Stone*, *Mount Istállós*, *Mount Istállós-kő*. Az *Istállós-kői-barlang* angolul – javaslatunk alapján – mindenképpen *Istállós-kő Cave* formában helyes).

– Van több lefordíthatatlan utótagunk, amelyek lehetnek bonyolult kifejezések, szakszavak vagy mára elhomályosult értelműek (*középhegység*, *mál*). A köznévi tagok fordításakor az is könnyen észrevehető, hogy a szinonimákat nagyon nehéz egymásnak egyértelműen és következetesen megfeleltetni (pl. a magyar *bérc*, *csúcs*, *kő*, *orom*, *szirt*, *tető* vagy az angol *bay*, *bight*, *cove*, *gulf*, *inlet* szavakat körülményes lenne a másik nyelven hűen visszaadni).

Végezetül nagyon ajánljuk, hogy a fontosabb magyar köznévi tagok értelmezése minél gyakrabban szerepeljen az angol nyelvű kiadványok függelékében.

Irodalom

- Fábián Pál – Földi Ervin – Hőnyi Ede (1998), A földrajzi nevek helyesírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László – Zoltán András (1985), A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ligeti, Lajos (főszerk.) (1981), Keleti nevek magyar helyesírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS JENŐ

Etimológia és nyelvtudomány

1. A címben megjelölt, szerteágazó témakörnek természetesen csupán néhány kérdéséről lehet szó, a rendelkezésre álló idő megszabta rövideggel, s a szakirodalmi utalásoknak minimálisra korlátozásával.

2. A nyelvről való gondolkodásnak már kezdeti szakaszában ott van a szavak, nevek magyarázatára, eredetüknek a megfejtésére való törekvés. Az első filozófiai fogantatású szófejtőelmélet Platón „Kratülosz, avagy a szavak helyességéről” című dialógusa (Kiss 1976b: 27). A nyelv mai értelemben vett tudományos kutatásának kialakulásában is tudvalévően számottevő szerep jutott az etimológiának, hiszen a történeti összehasonlító nyelvészet elsősorban az etimológia fundamentumára épült. Az összehasonlító nyelvtudomány alapköve August Friedrich Pott „Etymologische Forschungen” című munkája volt. Ettől kezdve alapul az etimológia a hangváltozások szabályosságának a feltételezésén (Robins 1999: 155). Természetes, hogy a történeti nyelvtudományban, amelyben a nyelvi változás a főhős, a mindenkori maihoz viszonyított eredet it, az eredetet vizsgáló etimológiának mindig is kitüntetett szerepe volt.

A korábbiakhoz képest nagy mértékben kibővült, differenciálódott és továbbfejlődött nyelvtudományban az etimológia a régi, a hagyományos diszciplínák közé tartozik, e ténynek előnyeivel és hátrányaival. Előnye például az, hogy a professzionális szinten művelt szófejtés – ez az etimológia – tudósnemzedékek sora fáradozásának köszönhetően magas színvonalú (Benkő Loránd írja: „az etimologizálás egyes alapelvei és bizonyos módszerbeli fogásai eléggé régóta időtállóan kialakultak” [1967: 17]), ezért itt hamar kiderül, mi talmi csillogás, mi selejt, s mi igazi teljesítmény.

A szerves továbbfejlődés útját járó etimológiáról a nyelvtudományi paradigmaváltások világában az a felszínes benyomás alakulhat ki, hogy lényegében csupán helyben topogás, régi reflexek működtetése. Annál is inkább, mert az etimológiai vizsgálatok tárgyai többnyire szavak, nevek, tehát a nyelvnek azon elemei, amelyek jóval kevésbé strukturáltak, mint például a fonémák tartománya vagy a szintaxis, ily módon pedig a zárt rendszerek lehetővé tette vizsgálati módszerekkel megközelíthetetlenek. (Hadrovics: „Az etimológia eredményei nem formalizálhatók” 1975: 6.)

Szóba került az is, hogy a strukturalizmus etimológiaellenes. Kiss Lajossal egyetértve úgy vélem magam is, hogy ez félreértés (Kiss 1976b: 44). Arról van szó ugyanis, hogy az eredet kérdései nem tartoznak a strukturalizmus érdeklő-

dési körébe. Más a célja, mások a módszerei, mint az etimológiának. A nyelvtudomány mai differenciáltsági fokán, állapotában persze nemcsak a strukturalizmussal s nemcsak az etimológiával vagyunk így. De ettől még mindegyik lehet fontos, ahogy véleményem szerint az is mindkettő. Hozzátehetjük azt is: kritikai mezbe öltöztetett elhamarkodott véleménynyilvánításoknak, amelyek nem kompetens szájából hangzanak el, nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani.

A nyelvtudomány már hosszú évtizedek óta oly mértékben differenciált, hogy egységét emlegetni pusztán illúzió. A nagy fokú differenciálódás egyebek mellett új nyelvtudományi diszciplínák kialakulását eredményezte, s a meglévők között is szükségszerűen vezetett súlyponteltolódásokhoz. Ebben a tudománytörténeti szakaszban az etimológia korábbi helyzetéhez képest valóban visszaszorult. Visszaszorulása, főként mennyiségi értelemben értendő térvesztése elsősorban a nyelvtudománybeli történeti érdeklődésnek a csökkenésével, a leíró problémák iránti érdeklődés előtérbe kerülésével s az elméleti irányultságú gondolkodásmód terjedésével magyarázható. Az etimológia azonban a nyelvtudomány bizonyos területein továbbra is nélkülözhetetlen. Értelemszerűen a nyelvek történeti vizsgálatához kötődik elsősorban. Éspedig két nagy területen. Az első a nyelvi változások általában vett vizsgálata. S a kérdések, amelyekre az etimológia választ keres, e területen így fogalmazhatók meg: *H o g y a n* lett az (tudniillik szó, szóelem, név, szerkezet, jelenség), ami lett? *M i é r t* az lett, ami lett? *S: m i b ő l* m i lett, ami lett? Az etimológia ily módon a nyelvi változási folyamatok titkai kutatásának nélkülözhetetlenül fontos eszköze. S a nyelvek minél régebbi történetébe nyúlunk vissza, annál inkább szükségünk van az etimológia Ariadnéfonalára (Collinder 1976: 82). Ismeretes, hogy amit például az ősmagyar kori magyar nyelvről tudunk, annak túlnyomó részét etimológiákra alapozottan tudjuk. A nyelvtörténeti vizsgálatok fejlettsége a mondottak értelmében nagymértékben attól függ, milyen szintre jutottak az etimológiai kutatások.

A másik terület az összehasonlító nyelvészet, jelesül a nyelvek közötti genetikai kapcsolatoknak, tehát a nyelvek rokonsági viszonyainak a vizsgálata, illetőleg a nyelvi kontaktusok vizsgálata, mely utóbbiba az areális nyelvészeti kutatások is beleérthetők.

3. Van azonban egy az említett két területtől eltérő kutatási tartomány is, amely az antropológiai, illetőleg kognitív irányultságú nyelvtudományi kutatásokba tartozik, amelynek számára az etimológia nélkülözhetetlen. Sapir szerint „A szókészlet minden korban a nyelvközösség kultúráját regisztráló szimbólumok összessége” (Sapir 1971: 101). Az etimológus e szerint a szavak, nevek, a kultúra eme nyelvi lenyomatainak, más szavakkal a fogalmi kódolás produktumainak (szavaknak, neveknek, szerkezeteknek) az eredetét vizsgálja. S a vizsgálat kettős eredményre vezethet. Egyrészt szigorúan nyelvészeti következtetésekre, amelyek elsősorban hang-, alak- és jelentéstani természetűek, s a nyelvi

változásokra vonatkoznak. Másrészt pedig annak megállapítására, hogy a szóban forgó nyelvi jelek mit jeleztek és jeleznek a nyelven kívüli világból, az adott nyelv- vagy beszélőközösség kultúrájából, történelméből. Sapirre visszautalva azt mondhatjuk, az etimológia voltaképpen nem más, mint a fogalmi kódolás titkainak a kiderítése. S mivel az ember, a homo sapiens lényegéből következően a nyelvi jelekkel kódoló lény, érthető, hogy Kiss Lajos ezt írta az etimológusról: „Az alkotó etimológus előtt meg-megnyílik az ember legsajátabb és legbensőségesebb szellemi műhelye, ahol a dolgok nevüket kapják” (1976: 29). Igen, ezért fontos munkaeszközei a szófejtőnek a nyelvatlaszok, amelyek voltaképpen kognitív térképek. Kiss Lajos is etimológiai érdeklődése okán írt a magyar nyelvatlasz kötetéről etimológiák tucatjait tartalmazó ismertetéseket, s ezért készülnek az Európai nyelvatlasz térképei alapján az európai művelődéstörténet szempontjából igen tanulságos tanulmányok. Az etimológiára tehát a világ nyelvi képének, a fogalmi kódolásnak a magyarázatában is szükségünk van. Illetőleg abban, hogy a nyelvi adatokat, a szavakat és neveket megszólaltathassuk: mit vallanak a nyelvközösség életéről, anyagi és szellemi műveltségéről, történelméről, természeti és társadalmi környezetéről, más népekkel való kapcsolatáról és így tovább.

Az elsőül említett két nagy terület elsődlegesen nyelvtudományi célzatú és érdekű, a harmadik nyelvészeti és interdiszciplináris célzatú és érdekű, de ez utóbbi is elsődlegesen nyelvtudományi tevékenység. Mert a nyelveknek szóban forgó, tudniillik művelődéstörténeti és egyéb „vallomása” csak nyelvészeti megközelítéssel hozható felszínre, tehát nyelvtudományi feladat.

Az etimológiai kutatásoknak módszertani szempontból három területe különíthető el. Minden közös jegyük ellenére is részben más megközelítést kíván az alapnyelvi szószármaztatás, megint mást a jövevényszó- és tükörszó kutatás, s ismét mást a szóteremtés, az onomatopoezis, illetőleg a szóalkotás produktumainak az eredetvizsgálata. A legbiztosabb, a leginkább kézzelfogható eredményt a belső szóalkotással létrehozott szavak és nevek, valamint a jövevényszavak etimológiai ígérnek. Az említett területek eredetvizsgálata, pontosabban vizsgálói, vizsgálóinak szemlélete közötti feszültség az etimológiai kutatások egyik előrelendítő tényezője.

Az etimológiában a vezérszerep az alkotó fantáziának és a kritikai szellemnek jut: az etimologizálás voltaképpen e kettőnek az örök küzdelme. A fantázia nem látható, hétköznapi értelemben nem igazolható összefüggéseket sejt meg, rajzol fel (az etimológiai ötlet nem más, mint hipotézis), a kritikai szellem pedig a nyelvre s a nyelven kívüliségre vonatkozó rendszerezett tudományos ismeretek alapján tartja féken a fantázia szárnyalását. Arról a régi kérdéstről van szó, amit úgy fogalmaztak meg elődeink, hogy vajon ars, azaz művészet vagy scientia, tehát tudomány-e az etimológia. A mondottak ismeretében érthető, hogy az eti-

mológus az indukció és a dedukció módszerét egyaránt alkalmazni szokta (l. Kiss 1976b: 28, 35).

4. Kiss Lajos véleménye szerint „az etimológia állandó megújulásban és tökéletesedésben van. Az idő nem járt el fölötte” (1976b: 44). Nos: hogy ez a magyar nyelvtudományban is így van, az nem kis mértékben neki köszönhető. Zárásul egy másik Kiss Lajos-idézet következik: „Abban ... aligha kételkedhetünk, hogy a nyelvtudomány egészében mindenkor meglesz az etimológia számára az őt méltán megillető hely” (1976b: 45). Nem kételkedünk abban sem, hogy a szavak és nevek jeles etimológusa, Kiss Lajos a jövőben is megtartja az őt megillető helyet a magyar etimológiai kutatások történetében.

Irodalom

- Balázs János (1976), A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: Benkő – K. Sal 1976: 68–73.
- Benkő Loránd (1976), Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. In: Benkő – K. Sal 1976: 15–26.
- Benkő Loránd (1994), Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben. MNy 90: 385–392.
- Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.) (1976), Az etimológia elmélete és módszere. NytudÉrt 89.
- Collinder, Björn (1976), Wurzeletymologie – Wortstammetyologie – Wortetyologie. In: Benkő – K. Sal 1976: 78–82.
- Hadrovics László (1975), Szavak és szólások. NytudÉrt 88.
- Hadrovics László (1976), Magyar – szláv nyelvi érintkezések etimológiai problémái. In: Benkő – K. Sal 1976: 111–116.
- Kiss Lajos (1970), Hatvanhét szómagyarázat. NytudÉrt 71.
- Kiss Lajos (1976a), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt 92.
- Kiss Lajos (1976b), Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: Benkő – K. Sal 1976: 27–47.
- Kiss Lajos (1994), Nyelvtörténeti szótáraink típusai. MNy 90: 392–412.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sapir, Edward (1971), Az ember és a nyelv. Gondolat, Budapest.

NYIRKOS ISTVÁN

Korai jövevényszavaink szervesetlen véghangzóiról

1. A tővégi magánhangzók rendszeres és részletekre is kiterjedő vizsgálata komoly szellemi erőket mozgósított Szinnyeitől Gomboczon, Melichen, Bárczin, Benkőn, D. Bartha Katalinon, Papp Istvánon, Bereczkin, Sárosi Zsófián keresztül napjainkig. A jövevényszavakkal kapcsolatos rendszeres etimológiai kutatások eddigi számottevő eredményei – nagyrészt Kiss Lajos érdeméből is különösen a szláv nyelvek tekintetében (l. pl. TESz), a török nyelveket illetően pedig Ligeti Lajos vagy a németet tekintve Mollay Károly kutatásai – talán kínálnak lehetőséget arra, hogy az átadó nyelvi etimonok általuk eddig tisztázott alapformáinak figyelembe vételével legalábbis megpróbáljuk kideríteni, milyen minőségű és időtartamú inetimologikus véghangzók (álvéghangzók, kötőhangzók) jelentek meg a magyarban az ős- és az ómagyar kor első korszakában. Az ilyen jellegű vizsgálódás több nyelvi-nyelvtörténeti jelenséggel kapcsolódik: a hangsúly nyelvtörténeti szerepével, a történetileg hangzónyújtó (pl. *szél* – *szelet*, *sár* – *sarat* stb.) szótövekkel, az ún. pótlónyúlással, a jövevényszavakkal átvett hosz-szú, hangsúlyos helyzetű magánhangzók kérdésével (pl. ótör. *sár*, *tőzeg*; szláv *csín*, *zsír* stb.), valamint az analógia rendszerteremtő szerepével stb.

2. A következőkben figyelmünket nagyrészt a honfoglalás előtti ótörök és az ómagyar kor első feléből származó szláv, latin, német jövevényszavaink azon magánhangzóira fordítjuk, amelyek inetimologikusnak, szervesetlennek tekinthetők, tehát nem számolhatunk az átadó nyelvből átvett abszolút tővégi vagy szóvégi magánhangzó meglétével.

2.1. Az ősmagyar kor elején finnugor, illetve ugor eredetű szavaink véghangzói még megvoltak. Ezek a következők lehetnek: *-i*, *-u*, *-a*, *-e* (*?-i*, *?-ü*). Amint köztudomású, az egykori abszolút tővégi helyzetben levő rövid magánhangzók az ősmagyar kor elején záródási folyamaton mentek keresztül, majd miután szó végén már csak felső nyelvállású rövid magánhangzók voltak, az ősmagyar kor végén megindult a teljes eltűnésük. Itt azonban célszerű egy kis kitérőt tennünk. Egyrészt azért, mert a nyelvtörténeti vizsgálódások nem tisztázták kellően a szóvégi *-a*, *-e* sorsát. Ugyanis ha a szóvégi/tővégi *-a*, *-e* zártabbá válásával számolunk, akkor kérdéses, hogy milyen hangot várhatunk a kérdéses szavak végén. Ez a változás az *-e* esetében nem jelent gondot, hiszen minden bizonnyal valamennyi esetben előbb zárt *-e*-vé (azaz *ě*-vé) majd *-i*-vé válásra gondolhatunk, később pedig a teljes eltűnésre. Egy hasonló fejlődési sor felvázolása azonban a mély (vagy vegyes) hangrendű szavakban problematikusává válik, ha a tővégi illabiális *-a* hangra összpontosítunk, hiszen ha a tővégi *-a* valóban illabiális

volt – amint azt a magyar nyelvtörténetben szinte egyöntetűen feltételezzük –, akkor ennek valamiféle középső nyelvállású ajakkerekítés nélküli hanggá kellett volna válnia. Ilyen hangot azonban még nyomokban sem találunk a forrásokban. Nincs más hátra, mint feltenni, illetve nagyon is megfontolni, sőt elfogadni Gulya János véleményét, aki a legközelebbi rokonnyelveink: a vogul és az osztják nyelv kutatási eredményei alapján megkérdőjelezi, hogy a mai *a* – *á* kialakulása a főleg Bárczi (1958: 25, 107, 108) által több ízben tárgyalt módon volt-e lehetséges. Bárczi szerint ugyanis az ősmagyar kor végi *ā* és *á* magánhangzó az ómagyar kor számos változása – főként az *ā* > *a* labializálódása, az *o* > *a* nyíltabbá válása stb. – során jött létre a labiális *a*, s alakult ki a magyar (köznyelvi) *a* > *á* magánhangzópár. Amint azonban Gulya is említi, Laziczius szerint (1943: 241) a magyar *á* párja mindig is a labiális *a* volt. Ez a feltevés – nézetem szerint – nagyon is valószínűnek látszik, mert kézenfekvő magyarázatot ad az *a* zárulására (> *o* > *u*). A zárulás az ősmagyar korban, az ótörök jövevényszavak előtti évszázadokban ugyanis csak úgy volt lehetséges, hogy az ugor eredetű magyar szavak végén nem illabiális, hanem labiális *a* hang volt (másképp: Kiss – Pusztai 2003: 123).

Másrészt ki kell térnünk a zárulás minőségi és időbeli lefolyásának problémájára is. Szilágyi N. Sándor egyik igen jelentős, de Magyarországon alig vagy talán egyáltalán nem ismert koncepciózus tanulmányában (1976: 126–136) annak a nézetének adott hangot, hogy „a tővégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban koptak ... le, mint ahogy azt most tudjuk (egy szakaszon természetesen nem azt értve, hogy egyszerre), hanem két szakaszban: először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyíltabbak, hiszen ezek később érik el a felső nyelvállást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak, amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük” (uo. 129).

Ez a folyamat – tőlem itt nem részletezhető módon – közrejátszott a pótlónyúlás formálásához, az alsó és középső nyelvállású tővéghangzók/kötőhangzók (*sár* – *sar-a-t*, *kéz* – *kez-e-t* stb.) rendszerszerűségének kialakításához, választ adva az elméleti szempontból fontos miért? kérdésére is (uo. 132).

Talán nem teljesen alaptalan feltételezés azonban, hogy a tővégen, de a szóvégen már az ősmagyar kor első felében mindenképpen állhattak mássalhangzók is: pl. a *sz*, *s*, *l*, *í*, (*j*). Miként a nyelvtörténeti adatok fényében látható, a *β*, *γ* és *ϝ* után már nem (vagy legfeljebb elvétve) állt véghangzó, amit az is bizonyít, hogy ezek szó végén általában diftongizálódtak, szó belsejében pedig két magánhangzó közé kerülve kiestek, tehát aligha arról van szó, hogy ezen hangok végéről a tővégi magánhangzók hamarabb tűntek el, hanem az esetek döntő többségében létük nem is volt feltétlenül kötelező az említett hangtani helyzetben. A mai magyar nyelv sajátosságaira gondolva az is feltételezhető továbbá, hogy az *l*, *r* (esetleg *sz*, *s*, *ny*, *n*) után sem mindig kellett állnia

véghangzónak (különösen ha utána dentális hang következett: pl. a tárgyrag *-t*: pl. *bért, tért* ~ *teret, vér-t; fol-t, öl-t* fn.; *éj-t; őn-t, szil-t, fagyal-t, [kapu]fél-t, bal-t, más-t, zaj-t, rés-t, kengyel-t, csákány-t, nyes-t, húr-t* 'belet', *far-t, [láb]szár-t, szőr-t, arasz-t, ravasz-t* stb.), nézetem szerint az ingadozás a véghangzótlán és véghangzós alakok között már akkor is természetes lehetett. A *kő* – *köve-s-*, *ló* – *lova-s*-félék *v*-je nyilván β előzményű, de ezek érdekes módon szó belsejében, labiodentális *v*-vé válva általában megmaradtak, s utánuk a tövéghangzók szereplése is észlelhető.

2.2. Az ősmagyar kor második szakaszában vagy végén, illetve az ómagyar kor elején átvett (ótörök, szláv, német vagy latin) jövevényszavaink mássalhangzóra végződő alakjai többféleképpen alakulhattak.

2.2.1. Az analógia – a tövégi magánhangzók általános eltűnése után – megpróbálta visszaállítani az egykori tövéghangzós alakoknak megfelelő formákat abszolút szóvégen olyan szavakban, amelyek az átvételkor mássalhangzóra végződtek, pl. *ótörök* eredetű 1075/1124/1217: *Borsu* hn. (vö. *Bors*), 1237–1240: *Burzu* szn. (vö. *Borz*), 1138/1329: ? *Kofu* (vö. *Kos*), 1150 k./13–14. sz.: *Saru* hn. (vö. TESz *sár*¹) stb.; *szláv* eredetű: 1175/+1124/+1217: ? *-halmu*, 1150 k./13–14. sz.: *-holmu* (vö. *halom*), 1435 k.: *lafu* (vö. *szász*), 1150 k./13–14. sz.: *Zenu-* (vö.: TESz *szín*¹) stb.; németből átkerült szavakban: 1200 k.: *burgu: ecilb.*, 1215: *Perlu* hn. (olv. *perlü* < ném. *perl*); 1138/1329: *Villa Sagu* hn. stb.; latin: 1138/1329: *Antu* (< *Ant* < *Antonius*), 1221/1550: *Balu* (< *Bal* < *Blasius*), 1211: *Bertu* (< *Bert* < *Bartholomeus*) stb. (Nyirkos1994: 127–150). Térjünk vissza azonban az imént említett tövégi magánhangzók sorsának vizsgálatára!

2.2.2. A mássalhangzóra végződő *ótörök* jövevényszavak a magyar végződéseik előtt történetileg nézve álvéghangzót, azaz inetimologikus rövid végmagánhangzót fejlesztettek ki, amelynek nyilván fiziológiai-fonetikai oka volt. Az eddigi kutatások alapján *ótörök* jövevényszavaink közül – a TESz adatai alapján – legalább 112 esetben állt a szó végén mássalhangzó (pl. *bársony, bojtorján, bor, bors, borz, boszorkány, csalán, csat, dél, érdem, görény, gyász, gyékény, gyomor, gyümölcs, idő, kicsiny, kor, kos, köldök, kökény, oroszlán, ökör, sajt, sárkány, sátor, szám, tolmács, tenger, üröm* stb., stb.). Ezen szavakban, a magyar végzések előtt a legrégebb időtől kezdve – ahogy erre a források már adatokat nyújtanak – találunk úgynevezett nem etimologikus véghangzókat (kötőhangokat), melyek a magyar nyelv eredeti szókészletében, eredeti tövéghangzóként is megtalálhatók voltak, s úgy látszik, analógiául szolgáltak az idegen eredetű szavak átvétele korában is, a belső rendszertani sajátságoknak megfelelően. Érdekes módon a 112 adat között a *-γ* különösen sokszor: legalább 37 esetben állt szó végén (pl. *bölcső, disznó, csepű, dara, gyeplő, író* (fn.), *komló, orsó, tiló, toklyó, túró, ürü* stb.), s az is érdekes, hogy ezekhez egyetlen egyszer

sem csatlakozott felső nyelvvállású rövid magánhangzó abszolút szóvégi helyzetben (mint más minőségű mássalhangzók után, pl. a *kosu*, *borsu*, *borzu* esetében), sem pedig olyan végződésnek nem járultak hozzájuk, amelyek előtt kötőhangzó használatát kívánták volna meg.

A nem γ végű szavakban már a magyar írásbeliség legrégebb korszakától kezdve – ahogy arra a források alapján rámutathatunk – találunk úgynevezett véghangzókat, melyek a magyar nyelv belső rendszertani sajátosságainak megfelelően fejlődtek ki, s nyilván az ótörök jövevényszavak átvételének idején, illetve azóta is funkcionáltak az ómagyar koron keresztül napjainkig. Ezekben a mai magyar köznyelv kötőhangzói alapján folytatva vizsgálódásunkat, azt látjuk, hogy leggyakrabban az *-o-* szerepel (kb. 39 esetben) az ótörök jövevényszavakban, s ezt követi a többi véghangzó: *-a-* (3), *ë* és *e* (14 - 5), *ö* (8), de természetesen az is elképzelhető, hogy az esetek egy (kisebb) részében ezek zártabb fokot is képviselhettek, s későbbi, mai alakjuk nyíltabbá válással jött létre.

Korai szláv jövevényszavaink is hasonló képet mutatnak a nem etimologikus véghangzók tekintetében. Leggyakrabban az *-o-* fordul elő inetimologikus véghangzóként (293 esetben), s ritkábban a többiek: az *ë* – *e* (94), az *-a-* (9) és az *-ö-* (2). Korai latin jövevényszavainkban az *-o-* a leggyakoribb (32 esetben), az *ë* (4) és az *-ö-* előfordulása (2) még csekélyebb. Ebben a korban a német jövevényszavak inetimologikus véghangzói is hasonló sajátosságokat mutatnak: az *-o-* (32 esetben), az *ë* – *e* (15), az *-ö-* pedig ritkábban szerepel véghangzként (3 adatban).

3. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az inetimologikus véghangzók – az uráli/finnugor/ugor szókészletünk egykori etimologikus véghangzóinak folytatásaként a (primer, egyelemű) végzések (*-s*, *-sz* képzők, *-t* akkuzatívuszrag, a többes *-k*, a birtokos személyjelek *-m*, *-d* stb.) előtt – bizonyára minőségileg (pl. nyíltabbá, zártabbá válás révén) megváltozva vagy változatlanul – tovább éltek. De a mássalhangzóra végződő jövevényszavakban a végzések előtt szinte kivétel nélkül (hacsak a hangkapcsolat jellege ettől el nem tért: mint pl. *-lt*, *-rt*, *-nyt*, *-st*, *-szt*, *-szd* stb.) álvéghangzót vettek fel, különösen a primer (vagy egyelemű) végzések előtt.

Az iménti előadás több kérdése további vizsgálatot, indoklást és bővebb kifejtést kíván, de ezekre más alkalommal talán lesz még alkalmunk visszatérni. A vizsgálatok elmélyítésére lehetőségünk van, hiszen kitűnő tudósaink, s az ő gazdag, szinte felbecsülhetetlenül értékes eredményeik – mint Kiss Lajos akadémikusé is – igen jó alapokat teremtettek a további magas szintű nyelvtudományi kutatásokhoz, melyekért örök hálát érezhetünk irántuk.

Irodalom

- Bárcki Géza (1958), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laziczius Gyula (1941–1943), Egy nagy pör felújítása. NyK 51: 241–279.
- Nyirkos István (1994): Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. MNyTK 200: 127–150
- Szilágyi N. Sándor (1976), Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. NyIrK 20: 126–136.
- Gulya János (1943), Egy nagy pör felújítása. NyK 51: 241
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor (1976), Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. NyIrK 20: 126–136.

PUSZTAI FERENC

Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek

Tisztelt Emlékülés!

Kiss Lajossal kétszer kerültem közvetlen munkakapcsolatba. Először pályám kezdetén, majd egy évtizedig, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak felejtethetetlen csapatában; másodszer életének utolsó szakaszában, bő évtizeden át, a Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztályán, főként a „Magyar értelmező kéziszótár” átdolgozásának megbízottjaként, részben pedig a készülő „Akadémiai nagyszótár” segítőjeként, bedolgozójaként. (A bedolgozót minden irónia nélkül mondom, mert – kérésemre – nem vagyok tagja a szótár szerzői, szerkesztői csapatának.) Több nemzedéktársammal együtt sorsunk kedvezésének tartom, hogy részesei lehettünk az etimológiai szótár elkészítésének. Joggal, mert ilyen starthelyzetet csak kívánni lehet. Az itt megszerzett tapasztalatok, szellemi és emberi élmények hatására a lexikográfia engem nagyon gyorsan rabul is ejtett. Lexikográfiai fogságom naplójában kulcsszereplő Kiss Lajos. Tudniillik a filológiai inaskodás hónapjai után kézírataim zömének ő lett a szerkesztője. Láttam a keze nyomát, a pontosság, a célszerűség leckéit, s hallhattam mindezek mélyebb és távolibb összefüggéseit, mert nemegyszer ráírta a kézíratra: „Keress meg!”. Nem kellett messze mennem, többed magammal szobaszomszédja voltam. Íróasztal-szomszédtságba, azaz vele egy szobába az ő kezdeményezésére kerültem. A történet elejét az új „Kéziszótár” előszavában is közzétettük, megörökítettük: „1992-ben először az az elképzelés fogalmazódott meg [ti. bennem – teszem most hozzá], hogy el kellene készíteni „A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz) mint a közelmúlt történeti szótára” című tanulmányt vagy tanulmány sorozatot. A Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztálya akkori vezetőjének, Kiss Lajosnak célratörőbb javaslatára azonban az ÉKsz megújításának, átdolgozásának a munkálatai kezdődtek meg”. A felújítást ugyanis leginkább a kilencvenes évek elejének politikai, társadalmi fordulata tette sürgetővé, halaszthatatlanná. Ennek a feladatnak az elvégzésére kaptam felkérést – Kiss Lajos javaslatára – az Intézettől. Már szakmai nyilvánosság előtt is megvallottam, hogy annyira tudatában voltam vállalásom kockázatának, a fordulat teremtette helyzet sokféle, gyakran ellentétes várakozásainak, hogy legszívesebben meghátráltam volna. Mégse mondtam nemet, ezúttal sem. Ezt a személyesebb szálát azért nagyítom fel, mert előzménye van, s ez az egyik legfontosabb emlékem Kiss Lajosról. Ő már az 1960-as évek derekán észrevette, hogy ilyen-olyan teendők,

megbízások kezdenek tapadni hozzám. S mert észrevette, szokásos tömörségével szóvá is tette: „Nemet is kell mondani”. Kétszeres okom volt tehát 1992-ben, hogy a kéziszótári felkérésre ne mondjak nemet: az általam is halogathatlannak tekintett feladat miatt sem, de Kiss Lajos miatt sem. Annyi ki nem mondott nem után éppen most, éppen neki?

Az emlékülésre több témát is választhattam volna. A „Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek” melletti döntésemnek kettős oka van. Egyrészt a kötöttségeknek és a lehetőségeknek (vagy hagyománynak és újításnak) a kérdésköre mind életművének, mind beszélgetéseinknek állandó témája, gondja volt. Másrészt mai lexikográfiai vitáinknak is ez az egyik, ha nem a legmarkánsabb ütközőpontja, sőt (a lexikográfiánál szélesebb szakterületi vonatkozásai miatt) az ütközési felülete. A kötöttség és lehetőség, hagyomány és újítás viszonyának most csak a szótártípus köré rendeződő részleteit érintem.

Kiss Lajos legismertebb munkája, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” szótártípusként is újdonság volt, de mintát is követett, a „Szófejtő szótár”-ét. Tömörségben, s közérthető nyelvben, világos megfogalmazásban. Kiss Lajos szótára a tömörítés mintájaként nem használhatta újabb, háromkötetes etimológiai szótárunkat, de a tömörítés eszközeként igen. Például az országnevek címszóvá tételében. *Magyarország, Oroszország, Spanyolország*, ill. *Dánia, Hollandia, Portugália* nem címszó szótárában, mert ezeknek a népnévi előtagja, ill. töve a TESz-ben is megtalálható, de a *Guatemala, Mexikó, Venezuela*-féléket a Földrajzi nevek etimológiai szótárában címszóvá kellett tenni. Így a *Magyarország* típusú országnevek kihagyása a szótárhasználót mintegy a TESz-hez kalauzolja. Kiss Lajos szívesen hasznosította volna egy magyar névtörténeti szótár adatbányáját is, de arra – jegyzi meg 1970-ben is jogos keserűséggel – „egyhamar nem számíthatunk” (Kiss Lajos 1970: 336).

A lexikográfia legújabb szakaszában megjelent, a szótárfogalmat tágító típusokat (alkalmilag) három csoportba sorolhatjuk. Egy tömörítő, komplex, egy bővített, enciklopédikus és egy számítógépes szótártípusba (Prószéky 1997, Pajzs J. 2001, Fóris 2002).

A tömörítőnek, komplexnek nevezettek tulajdonképpen egy nyelvkalauzt, egy szótárasított nyelvi kézikönyvet kívánnak megszerkeszteni. Ezek kedvező fogadtatása szempontjából fontos körülmény, hogy a sűrítő (pontosabban a részlegesen sűrítő) jelleg régi vonása a magyar szótárirodalomnak. Több tekintetben. Egyrészt a hasznosíthatóság tekintetében, mert egy értelmező szótár például segíthet helyesírási, ragozási, szinonimaválasztási vagy idegenszó-használati bizonytalanságban is. Másrészt a szócikkekbe be-beépülnek más szótártípusba illő, abból „kölcsonzótt” szerkezeti elemek is. Ilyen mindkét Kéziszótárunk szócikkeinek etimológiai záró része, s ilyen az új változat címszó utáni gyakorisági mutatója. Minthogy Elekfi László „Ragozási szótár”-a (1994) az

1972-es kiadás anyagát dolgozta fel, egy újabb kéziszótári változatba (az új adatok kódjainak pótlásával) a ragozási típusok mutatói is bekerülhetnének (Pusztai 2003b: 367). Kiss Lajos szerette volna már az egykötetes magyar–oros szótárban is megjeleníteni ezeket (vagy egyszerűsített variánsaikat). Erre az ajánlatára sem mondtam nemet, de a (Szj Enikővel) megkezdett munkát más feladataim egyre hátrább sorolták, majd megakasztották. Máig sajnálom, hogy ez a lehetőség így végződött.

A bővített, enciklopédikus típus az értelmezések bővítését, a jelentésjegyek elérhető teljességét kíváná meg az egynyelvű szótáraktól. A Magyar Larousse önminősítése szerint enciklopédikus szótár (I–III. Paris, 1979–Budapest, 1991–1994), ám ez a megjelölés csak az enciklopédiába illő és az értelmező szótári szócikkek társítását, egyetlen szótárba rendezését jelenti, mert a „Kéziszótár”-ból átvett jelentéseket nem formálták „enciklopédikussá”. A bővített, enciklopédikus típus koncepciója és lexikográfiai módszere természetesen a szakmák szókészletének leírását, a szakszavak értelmezését érinti elsősorban. Kétségtelen, a lexikográfia egyik legkényesebb területe a szakszókincshez való viszony, már csak azért is, mert számos tartalmi és terminológiai változás szövi át minden részét, rétegét. A jelenlegi helyzet is bizonyítja, hogy szakmai hitelesítést, a szaklektorálást meg kell erősíteni. Bármelyik úton is haladjunk a közeljövőben. Tudniillik két úton mehetünk tovább. Az egyik út az egynyelvű szótárak, valamint a szakszótárak, enciklopédiák, lexikonok kettősségének fenntartása; a másik a szótárak enciklopédikussá tétele – legalábbis a jelentések leírásában. Néhány hete alkalmam volt elolvasni Fóris Ágotának e témával foglalkozó kéziratát. Levélváltásunkban (azaz géplevél-váltásunkban) így fogalmaztam meg álláspontomat: „a négy-öt mondatos, árnyalatokig pontos értelmezés legyen továbbra is a lexikonok, a szakszótárak vagy az új típusú »enciklopédikus szótárak« sajátossága”. Ez azt jelenti, hogy enciklopédikus szótárak megszerkesztése elől sem zárkózom el eleve, csak azzal nem értek egyet, hogy az egynyelvű szótárak mindegyike ilyen legyen, azaz az enciklopédikusan bővített típus az értelmező szótárak helyébe lépjen. (Vö. még Juhász – Szőke 1964: 260–261.) Az sem mellőzhető megfontolás (különösen a kéziszótárak esetében), hogy a terjedelmet nemcsak a bővebb jelentésleírás növelné, hanem az a lexikográfiai kötelezettség is, hogy az új jelentésjegyek jelentős részét önálló szócikkekben is értelmezni kell. Érdemes azon is tovább gondolkodni, hogy miként lehetne az egynyelvű szótárakban változatosabbá tenni a szakismeretek irányába való tájolóást. A 2003-as Értelmező kéziszótár például arra törekedett, hogy az állat- és növénynevek jelentését a rendszertani nevek pontos, szakmailag is korrekt formájával tegye hitelessé. Ezek a rendszertani megnevezések a jelentések egyértelművé tételén kívül azonban sajátos, a szótáron, sőt a szótártípuson kívülré muta-

tó utalószóként vagy utaló-szókapcsolatként is értelmezhetők, mert állat- és növényhatározókhöz, szakszótárakhoz, kézi- és szakkönyvekhez irányítanak.

A számítógépes szótárak a jelenkori lexikográfia szimbolikus újdonságai. Nyilvánvalóan nem az a markáns jegyük, hogy számítógépen megjeleníthető szótárlapokból egybeszerkesztett gyűjtemények. Kicsit játékosan megfogalmazva, inkább az, hogy számítógéppel forgatható szótárak. Akár egy helyütt is, mert egyszerre elérhetők (vö. Prószéky 1997: 328). „A strukturált adatbázisok adta lehetőségek sokkal szélesebb körűek, a rendezés, a szerkezet nem feltétlenül kíván meg pl. betűrendes sorrendet, hiszen a lemmák keresése nem mechanikus úton történik, hanem a gép választja ki és jeleníti meg a felhasználó számára a szócikket, vagy akár több szócikket is egyszerre” – írja Fóris Ágota „A szótárfogalom megváltozásáról” című tanulmányában (Fóris 2002: 10). Ehhez azért tegyük hozzá, hogy a szótárhasználathoz sem elég az ábécét ismerni, „célunkat nagyon sokszor csak úgy érjük el, ha lapozgatjuk, forgatjuk a szótárt, ha valóban keresünk benne” (Pusztai 2002: 51). Keményebben summázva, nemcsak a számítógépes szótáraknak vannak, lesznek digitális analfabétái, a szótárhasználatnak is voltak, vannak funkcionális analfabétái.

Korántsem örvendetes új szótártípus a bizalmas szaknyelvi használatban gagyiszótárnak nevezett, tartalmi és szerkesztési hibáktól foltos, zavaróan hiányos kiadványoknak, olykor már a címükben is félrevezető csaliszótáraknak, kalózsztáraknak a csoportja (Pusztai 2002: 57). Többek televíziós, hírlapi, szakfolyóiratbeli felszólamlása után Magay Tamás, a Szótári Munkabizottság elnöke (a Bizottság számára) elkészítette a szótárkritika, a szótári értékelés szempontjainak tervezetét. (Vö. még Pusztai 1997: 11–12.) A színvonalas, rendszeres szótárkritika művelése szükséges feltétele a jogi, igazgatási, intézményi stb. problémák eredményes megoldásának; olyan feladat, amely csak szakmai buzgalomtól, felelősségérzetünkől függ.

Végezetül a szótártípusként is vita tárgyává vált, illetőleg tett értelmező szótárakról, Kiss Lajossal folytatott utolsó beszélgetéseim leggyakoribb szakmai témájáról szólok. Mint ismeretes, ez a vita valójában a nyelv művelés körül zajlik. Az átdolgozott „Értelmező kéziszótár”-ra, ennek lexikográfiai szemléletére és módszerére azért toródik át, mert – Lanstyák István tanulmányának címe szerint – a Kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában van (Lanstyák 2003: 370). Még hozzá jó ideje, mert értelmező szótárainknak ötven évvel ezelőtt (az ÉrtSz-ban) kialakult koncepciója „már akkor is elavult volt” (uo. 386), a megőrző nyelvhelyességi minősítések miatt. A nézetek aszerint szembesülnek és ütköznek (nemegyszer szikrázóan), hogy kinek-kinek mi az álláspontja arról, hogy van-e nyelvi hiba, hogy van-e (még) köznyelv, s ha van, mi a mai szerepe, hogy a nyelv miként vált műveltségelemmé, s ez milyen következményekkel jár stb. Itt és most nem kívánok, de nem is tudok minderről kifejtően

szólni. Csak három tömör megjegyzésre szorítokozom. (A sorszámzás ezúttal nem a kapcsolatot, csak az egymásutániságot fejezi ki.)

1. Természetesen annak, aki csak azt tudja elfogadni, hogy a kéziszótárnak a jövőben le kell ráznia magáról „a nyelvhelyességi szemlélet bilincseit” (Lansztyák 2003: 384), annak nem fontos tény, hogy az értelmező szótárakban a nyelvhelyességi minősítésnek is megvan a maga története. Mint a magyar nyelv-művelésnek. Kiss Lajos így emlékeztetett erre a kapcsolatra: „A nyelvhelyesség tekintetében az ÉrtSz szerkesztősége az ötvenes években újjáéledt magyar nyelv-művelő mozgalomnak a józan, szélsőségektől mentes elveit fogadta el” (Kiss Lajos 1963: 418). Tudjuk, hogy később a Kéziszótár jelentékenyen bővítette az idegen szavas címszók arányát, az átdolgozott változat minősítéseinek a változtatásai pedig jórészt nyelvhelyességi kérdésekre adott válaszok. Ez a történet folytatódik, ill. folytatható. A nyelv-művelésre rákenődött (l. fent) pejorativitás kiküszöbölésére ajánlott „nyelvi ismeretterjesztésnek és korrekt nyelvi tanácsadásnak” (vö. Lansztyák 2003: 384) is kell azonban valamilyen lexikográfiai megjelenítést adni. Egyelőre nem tudjuk, hogy ez miféle lesz vagy mi lehet.

2. Lansztyák István a nyelvhelyességi szemlélet méregfogának a nemstandard elemek nyílt megbélyegzését tekinteti. Kulcspéldája a *pongyola haszn* [= *pongyola használat(ban)*] minősítés. Lansztyák javaslata szerint az oldaná meg a gondot, ha a *pongyolá*-t csak stílusminősítésként alkalmaznánk, „mivel egy szó eleve nem lehet *pongyola* h a s z n á l a t ú [így!], csak bizonyos kontextusokban válhat »pongyolává«” (uo. 382). Egyszerű példát idézek, a *k u l t u s z m i n i s z t é r i u m*-ét. Ez a szó régen ’vallás- és közoktatásügyi minisztérium’ jelentésben élt. Ma (nem is ritkán) ’kulturális minisztérium’ jelentésben is „felélesztik”. Ez utóbbit jelöli az új „Kéziszótár” *pongyola* használatban előfordulónak. Ez a jelentéscsúsztatás, pontatlan szóhasználat nem stílus- vagy kontextusfüggő, s nem is „a kevésbé iskolázott beszélők nyelvváltozatához kötődő” (uo.). De van más megfontolás is, a stílusértéké. Kommentár, továbbgondolás nélkül csak két mondatot idézek az ÉrtSz szerkesztőségének 1962-ben megjelent terjedelmes tanulmányából: „A szavak stilisztikai értéke kétféle: vagy szerves része a jelentésnek, vagy csupán a szövegösszefüggésben tapad alkalomszerűen a szóhoz. Magától értetődik, hogy az ÉrtSz-ban csak az előbbit lehetett figyelembe venni” (Országh 1962: 57).

3. Az új *trágár* minősítést a pozitív változás példajaként említi meg Lansztyák, mert „ez tette lehetővé, hogy a szótárba bekerülhessenek a benne korábban nem szereplő, »szeméremsértően illetlennek tekintett, tabusított megnevezések«” (vö. ÉKsz² XVI)” (Lansztyák 2003: 379). Ez a kategória – nem meglepő módon – a nem szakmai közvéleményben minden más részletnél nagyobb figyelmet kellett. De nemcsak ezért fűzők hozzá megjegyzést, hanem azért is, mert nyelv-művelő vitáinkhoz szorosán kapcsolódik. A *trágár* felvételével tudniillik azt is

megvilágíthatjuk, tudatosíthatjuk, hogy a gyakoriság, az úzus még nem teszi mássá, szalonképeesebbé ezeket a szavakat. Igen, nagyon régóta megvannak, ma pedig különösen elevenek, de azért még most is azok, amik voltak: trágár szavak. Ennek az állításnak az a bizonyítéka, hogy nemcsak tömegesen használjuk, de tömegesen tabusítjuk is őket. Még mindig ezeket.

Tisztelt Emlékezés!

Sokan tudjuk, hogy Kiss Lajosnak mennyire szívügye volt az elakadt Nagyszótár. Egyszer – akasztófahumornak szánva – azt mondtam neki, hogy akár műemléknek is nyilváníthatnánk ezt a cédulákban lapuló művet, beleillenék váromjaink sorába. Nem örült neki. Ahogy nagyon nem örült a Nagyszótár zsugorításának sem, beleértve az én buzgólkodásomat is ebben. Ezt onnan tudom, hogy hallgatott róla. Mindkét Kéziszótárunk hallgatás szócikkének azonos az első példamondata: „A hallgatás is felelet!”. Igaz, meghallottam, megértettem az övét is. A Nagyszótár 1533-as kezdőévének 1772-re, a 300 ezer címszónak 100 ezerre és a 25–30 kötetnek 8 kötetre soványításának magam sem örültem. Dehát ezúttal sem szándékainknak, csak lehetőségeinknek a megvalósításáról gondolkodhattunk. (Jól tudjuk, hogy Veres Péternek szállóigévé vált utolsó mondatában – „Csak a szekér menjen” – sem felhőtlen a biztatás, a bizakodás.) Amikor leírtam ezeket a sorokat, azonnal felmerült bennem egy másik jelenet. Illyés naplóját olvasva, szokásom szerint kijegyezgettem olvasó-breviáriummomba ezt-azt. Egyet bevittem az Intézetbe, mert úgy éreztem, az utolsó mondatot akár ő is mondhatta volna. Így hangzik a kijegyzés: „Most két napja csak verssorok fölött tétovázott a tollam. De ez nem munka. Mert munkának csak a biztos eredményű számít”. Hiszem és remélem, hogy Kiss Lajos mostani hosszú, végtelenül hosszú hallgatása most se mond, most se jelent mást: „Munkának csak a biztos eredményű számít”.

Irodalom

- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz
- Elekfi László (1994), Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Fóris Ágota (2002), A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények, 5–19.
- Juhász József – Szőke István (1964), A Magyar Nyelv Kéziszótára. (A képes értelmező szótár munkálatai és mintaszócikkei). MNy 60: 257–267.

- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉKsz
- Kiss Lajos (1963), Szótárírás és nyelvművelés. Nyr 87: 415–421.
- Kiss Lajos (1970), A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete. Nyr 94: 334–344.
- Lanstyák István (2003), A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. Nyr 127: 370–388.
- Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991–1994.
- Ország László (szerk.) (1962), A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. NytudÉrt 36.
- Pajzs Júlia (2001), Számítógépes korpuszra épülő angol értelmező szótárak. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.), Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. Lingua Franca Csoport, Pécs. 914–925.
- Prószéky Gábor (1997), Szótárírási szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 326–335.
- Pusztai Ferenc (1994), Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. MNy 90: 413–421.
- Pusztai Ferenc (2002), Szótárhasználat és szótári kultúra. MNyTK 216: 51–59.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003a), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉKsz²
- Pusztai Ferenc (2003b), Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban. Nyr 127: 362–369.

ZOLTÁN ANDRÁS

Szláv-magyar etimológiák

1. Előadásomban két olyan magyar szó etimológiáját érintem, amelyeknek szláv eredete korábban ugyan már felvetődött a szakirodalomban, de XX. századi etimológiai szótáraink (SzófSz, TESz, EWUng rövidítéseit nem oldjuk föl) ezt a lehetőséget elvetik – vagy meg sem említik – anélkül, hogy eredetükről ennél meggyőzőbb magyarázattal szolgálnának. Amellett kívánok érvelni, hogy az *öblít* ige a szláv *obliti* 'leönt, elönt', a *tör* és a *töröl* pedig a szláv *terti*, *tr^o* 'dörzsöl, tör, töröl' régi átvétele.

2. Az *öblít* szláv eredetét több mint négyszáz évvel ezelőtt felvetette már Verancsics (Vrančić, Verantius) Faustus, aki az 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótárához (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae) mellékelte horvát–magyar szójegyzékébe („Vocabula Dalmatica quae Vngari sibi vsurparunt”) felvette a horvát *obliti* : magyar *ebletenni* szópárt (Ver 120; a szótár ötnyelvű részében is előfordul a szó *Megh-Ebletenni* alakban a latin *Proluere*, az olasz *Lauare*, a német *Vvol ervvaschē* és a „dalmát” *Iza-prati* igével egy sorban, Ver 83). Mint ismeretes, Verancsics ebben a jegyzékben 305 olyan horvát („dalmát”)–magyar szóegyeztetést közöl, amelyeknek magyar párja szerinte a „dalmátból” került a magyarba. Ezek többségéről ugyan nem bizonyítható, hogy éppen a horvátból kerültek volna a magyarba, mégis meglepően sok köztük a későbbi tudományos kutatás által is megerősített szláv eredetű szó (pl. *ablak*, *abrak*, *ábrázat*, *abroncs*, *abrosz*, *acél*, *apáca*, *asztag*, *asztal*, *bab*, *bába*, *barát*, *barlang*, *bélyeg*, *beszéd*, *beszél*, *bodza*, *bolha*, *borda*, *borostyán*, *borotva/beretva*, *borotvál/beretvál* stb.). Verancsics egyeztetését a XIX. század elején Gyarmathi Sámuel elevenítette fel, aki 1816-ban megjelent Vocabulariumában a magyar *öblíteni*, *öblíteni* szavak mellé mint „hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat” felvette a „dalmát” *obliti* mellett a hasonló jelentésű szlovák *obliaty* (= *obliat*) igét is (Gyarmathi 1816: 93). Leska István 1825-ben megjelent szótárában Verancsics egyeztetését idézve azzal egészíti azt ki, hogy az *obliti* nemcsak a horvátban és a szerbben, hanem a többi szláv nyelvben is ugyanúgy megvan (Leschka 1825: 156). Dankovszky Gergely 1825-ben megjelent etimológiai szótárában szintén egy szláv alakot, csak éppen a cseh *obliti*-t jelöli meg a magyar *öblíteni* forrásaként (Dankovszky 1825: 711). Hiába volt azonban teljes egyetértés a régiek között abban, hogy *öblít* szavunk ezzel a szláv *obliti*-vel függ össze, a későbbi, modern tudományos kutatás Verancsicsnak a magyar *öblít* eredetére vonatkozó ötletét nem vette komolyan. Kniezsa István még cáfolatra sem érdemesítette, mert ő a Miklosich

előtti szerzők magyarázatait eleve csak akkor idézte „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-ban, ha egyetértett velük. „Nem érdemes ugyanis múlt század eleji (vagy még inkább XVI. század végi) kutatóknak amúgy is tisztára dilettáns vélekedéseit komolyan cáfolgatni. Ha tehát egy szómagyarázat csak e szerzők valamelyikénél található és véleményem szerint a magyar szó nem szláv eredetű, a szómagyarázat nálam nem is szerepel” – írja Kniezsa István műve „Bevezetés”-ében (Kniezsa 1955: 18–19). Verancsics és XIX. század eleji követői magyarázatát cáfolva sem említi Bárczi Géza (1941: 227), s hallgatnak róla modern etimológiai szótáraink is (TESz 3: 19, EWUng 1078). Verancsics etimológiáját tudomásom szerint nem cáfolta senki. A XX. század első felében Juhász Jenő említi futólag ezt az ötletet, de csak azért, hogy megjegyyezze: „e magyarázattal vitáznunk sem kell” (Juhász 1933: 181), ami cáfolatnak nem nevezhető.

Az *öblít*, *öblöget* igéket – éppen Juhász Jenő idézett cikke nyomán – Bárczi Géza (1941: 227), a TESz (3: 19) és az EWUng (1078) is több-kevesebb meggyőződéssel („valószínűleg”) hangutánzó eredetűnek véli: „Hangalakja az áramló, örvénylő víz vagy levegő buggyanó hangját utánozza” (TESz i. h.), ami meglehetősen szubjektív magyarázat, s etimológiai szótáraink nyilván csak jobb híján fanyalodnak rá.

Juhász Jenő egyébként az *öblít* hangutánzó voltát az *öböl* szóval összekapcsolva próbálta bizonyítani. Az *öböl* és az *öblít* összetartozásának az ötlete Verseghy Ferenc-től eredeztethető. Verseghy ugyanis 1805-ben megjelent „A’ tiszta magyarság, avvagy a’ csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések” című munkájában az *-ít* képző kapcsán megjegyzi, hogy az néha főnevekből is képez igéket, ám e főneveknek „értelmeitől azonban a’ származékok többnyire messze távoznak, mint: *szárit*, *öblít*, mellyeknek gyökerei *szár* és *öböl*” (Verseghy 1805: 69 – Magyar Történeti Szövegtár). Ezt a felfogást vitte tovább Czuczor Gergely és Fogarasi János, amikor az *öblít* igét *öb-öl-ít*-ként etimologizálják s első jelentését úgy határozzák meg, hogy ’valamely öblös edényt vagy üreget az által mos, vagy tisztít ki, hogy a benne levő folyadékot ide-oda csapkodja, forgatja, rázza, stb.’ (CzF 4: 1152). Értelmező szótárainkban hagyományra vált ezt tenni meg az *öblít* első jelentésének (vö. ÉrtSz 5: 453, ÉKSz 1049, ÉKSz² 1024), noha ez különben nem lenne kézenfekvő.

E hagyományt követve Juhász Jenő is evidenciának tartotta az *öböl* és az *öblít* összefüggését. Etimológiai fejtegetésében a Czuczor – Fogarasi-szótár azon megjegyzéséből indul ki, hogy az *öblöget* ’szaporán beszél’ jelentésben (és CzF-nál csak ebben) hangutánzó eredetű. Juhász Jenő ezt kiterjeszti az *öblít*, *öblöget* többi jelentésére: „Az öblítés, öblögetés alkalmával, akár az edényt, akár szánkat, torkunkat öblögetjük, a víz az edény mélyében vagy torkunkban kavargva forog vagy megfordul. Azt hiszem, ennek a kavargó forgásnak sajátos tompult hangját utánozza az *öbl-* hangcsoport, s ebből lett az *öblít*, *öblöget* ige.” E

merőben szubjektív fejtegetés arra készíti a szerzőt, hogy az ismert nyelvtörténeti tényeken erőszakot téve, az *öböl* főnevet is ide vonja: „Az *öböl* szóra első adataink a Döbrentei-kódexből valók, s jelentésük csak ’emberi öl, kebel’ [...]. Mégsem tudom az *öböl* szót másnak, mint *öblít*, *öblöget*-ből elvonásnak, ’emberi öl, kebel’ jelentését meg másodlagos alakulásnak tekinteni” (Juhász i. h.). Nem kétséges azonban, hogy az *öböl* jelentésfejlődése az volt, amit nyelvemlékeink dokumentálnak: az eredetileg ’kebel’ jelentésű szó a latin *sinus (maris)*, német *Meerbusen* (tkp. ’tenger kebele’) mintájára vette fel a ’tengeröböl’ jelentést. Az *öböl* ’kebel’ szó meggyőződésem szerint a szláv *obъlъ* ’kerekded’ melléknév átvétele (vö. Zoltán 1997: 220–224), így az *öblít*-nek éppúgy semmi köze az *öböl*-höz, mint Verseghy másik példájában a *szárit*-nak a *szár*-hoz. A TESz szerkesztői, úgy látszik, nem képviseltek egységes álláspontot az *öböl* és az *öblít* esetleges összetartozása dolgában, mert az *öböl* címszó alatt az olvasható, hogy „az *öböl*-nek az *öblít*, *öblöget* stb. szavakkal való esetleges etimológiai összefüggése további vizsgálatot igényel” – vagyis nem teljesen reménytelen –, míg a közvetlenül előtte álló *öblít* szócikk végén az áll, hogy „az *öböl* főnévvel való összekapcsolása nem valószínű”. Mindez az EWUng-ból – szerintem helyesen – kimaradt.

A Juhász Jenőtől származó és XX. századi etimológiai szótáraink által egyedül említésre érdemesített, ám kevésbé meggyőző hangutánzó eredettel szemben a Verancsics által felvetett szláv etimológia mind időrendi, mind hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalannak tűnik. Az összláv *obliti a liti* ’önt’ *ob*-igekötős származéka; az *ob*- tkp. ’körül’ jelentésű igekötő értelme itt az, hogy a *liti* ’önt’ igével kifejezett cselekvés a tárgy felszínére irányul, mégpedig egyszerre több vagy minden irányból. Az összláv *obliti* folytatói ’leönt, lelocsol, elönt, eláraszt’ jelentésben az összes szláv nyelvben megvannak, így ennek az igekötős származékának a régiségéhez a szlávban kétség nem fér (vö. Trubačev 1974–28: 12–13). Az ógyházi szlávból az ige *oblъjati*, *oblivati* változatai mutathatók ki (StslSI 393–394). A magyarral szomszédos összes szláv nyelvben megvan: szln. *obliti*, *oblíjem* ’leönt, elönt’ (SSKJ), sz.-h. *òbliti*, *òblijēm* ’leönt, elönt, öntöz’ (HASz 8: 400), szlk. *obliat* ’leönt (vízzel), ráönt (vizet); meglocsol (lányt húsvétkor)’ (SISJ 2: 427–428), ukr. *облі́ти*, *облілB* ’leönt, elönt’ (Hrinčenko 1996–1997/3: 14), előfordul az óorosz öskronika szövegében is (Sreznevskij 1893–1903/2: 520), tehát meg kellett lennie a magyarság által asszimilált Kárpát-medencei szláv dialektusokban is. A magyar nyelvemlékekben a XVI. század második felében felbukkanó *öblít* ~ *eblít* ~ *eblét* (vö. NySz 2: 1166, TESz i. h.) lehet természetesen több évszázaddal korábbi átvétel is a hazai szlávból. Hangalakja még hangrendi kiegyenlítődést mutat, mégpedig az esetek zömére jellemző módon, a szlávban hangsúlyos magánhangzó – jelen esetben az *i* – irányában (vö. Helimskij 1988: 356; 1991). Egyedül a magyar *öblít* alaktani meg-

formáltsága tér el az *-i-* infinitívusz tövű szláv igék átvételénél szokásostól (*gaziti* > *gázol*, *pariti* > *párol*, *svetiti* > *szentel* stb.), de figyelembe kell venni, hogy a szláv *obliti*-ben *-ti-* infinitívuszképző előtti *-i-* nem képzőelem (mint a fentebb idézett igéknél), hanem tőhangzó. Egy szláv *oblit-* tö, különösen infinitívuszi *obliti* alakban sugallhatta honosító képzőként a magyar *-ít* (< *-ejt*) használatát.

3. A *töröl* és a szláv *terti*, *trǫ* folytatóit szintén egybevetették már a XIX. század eleji „dilettáns” szerzők. Gyarmathy Sámuel Vocabulariumában (1816) a *töröm* igelakaot a latin *tero* mellett a szlovén („Carniolice”) *terem* alakkal is egybevetette, a *törö* ’reszelő, ráspoly’ főnevet az orosz *terka* [= *тѣрка*] ’(konyhai) reszelő’, a *törleni* igét (a latin *tergere* mellett) az orosz *tereti* [= *терѣть*] szóval hasonlította össze (Gyarmathy 1816: 86). Gyarmathy ebben a munkájában megelégszik a hasonlóság konstatálásával, nem állítja, hogy a magyar szó a szlávból származnék, bár korábban az Affinitasban (1799) az utóbbi kettőt a szlávból (az oroszból) származtatta (Gyarmathy 1799: 329–330). Leska István szerint a *töröl* és a *tör* vagy a latinból, vagy a szlávból származik („*Törölöm* et *töröm*, wischen, abwischen, videtur formatum esse utrumque ex lat. *tergo* vel *tero* aut ex slav. *trem*, boh. *tru*, et inde *stjram*, *utjram*, abstergo, abwischen (Leschka 1825: 239). Dankovszky szintén jövevényyszónak tartja a *tör* igét, de nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a görögből (*τέρ-ειν*), a latinból (*tere-re*) vagy a szlávból (a szlovákból, *ter-eni*, *tre-ni* [= *trený*, part. praet. pass.] származik-e (Dankovszky 1825: 896). A Czuczor – Fogarasi-féle szótár a *töröl* szó eredetére vonatkozó fejtegetésében kezdetben bizonytalan abban, hogy a *tör* és a *töröl* valóban összetartozik-e: „Gyökében (*tör*) a cselekvő *tör* igétől különböző értelem látszik rejleni [...]. Ide tartozik továbbá a latin *tero*, *tergo*, szláv [= ’szlovák’] *trjem* stb. Azonban távolabb menve, amennyiben a *töröl* szó mintegy morzsoló rontásra, illetőleg zuzásra vonatkozik, a *tör* igéből származtatás sem alaptalan. A szláv [= ’szlovák’] *trjem* is Jancsovics szerint mind dörzsölést mind törlést jelent” (CzF 6: 438; a *törlést* helyett *törést* értendő, vö. *trjem*: ken, dörzsöl, *tör* – Jancsovics 1848/2: 336). A XIX. századi szerzők tehát tisztában voltak azzal, hogy a szláv *terti* folytatói valahogy összefüggnek a magyar *tör*, *töröl* igékkel, ha nem is voltak biztosak abban, hogy a magyar szó éppen a szlávból (és nem a latinból) származik-e.

A XX. században Simonyi Zsigmond foglalt állást a *töröl* szláv eredete mellett. Hátrahagyott kéziratai között egy rövid írás foglalkozik a szó eredetével. Simonyi a szlovén *trēti* ’dörzsöl’ és a magyar *töröl* jelentésének az egyezésére figyelt fel, majd a hangtani megfelelést állítja párhuzamba a *perel* ~ *pöröl* igével és annak szláv előzményével: „Hangtanilag úgy viszonyul egymáshoz a *töröl* és *trēti*, mint *pöröl*, *perel* a horvát-szerb *prēti* igéhez” – írja Simonyi (1925: 30), utalva Melich Jánosnak a *perelni* igével foglalkozó korábbi cikkére (1902: 129–

134). Bárczi Géza Simonyinak ezt a feltevését különösebb indoklás nélkül elutasította („szláv származtatása – vö. szlov. *trēti* ’dörzsöl’ – nem meggyőző” 1941: 317). Kniezsa István ezt a feltevést figyelembe sem vette, noha Simonyi szláv egyeztetéseit – a XIX. századi „dilettánsoktól” eltérően – általában komolyan mérlegelte annak ellenére, hogy ezek legtöbbször lesújtó véleménye volt (vö. Kniezsa 1955: 20–21), így ez a szó nem szerepel nála még a tévesen szláv-nak tartott szavak között sem. A TESz (3: 973) szerint „szlovákból való származtatása téves”; itt nyilván Bárczi „szlov.” (= szlovén) rövidítésének félreértésével lett a szlovénből „szlovák”; a „szlovák” rövidítése Bárczinál ugyanis „t.” (= tót). Az EWUng (1546) a szláv eredet lehetőségét cáfolva sem említi.

A TESz és az EWUng (i. h.) amellet foglalt állást, hogy a *töröl* a *tör* -l gyakorító képzős származéka. A jelentések összefüggéséről a TESz azt mondja, hogy „a *tör*-nek ’valamit részeire választ, több részre különít’, illetőleg ’elpusztít’ jelentése szolgálhatott a *töröl* keletkezésének alapjául, ezekből ugyanis a *töröl* eredeti jelentéséül feltehető 1. [’szennyet, nedvességet dörzsöléssel eltávolít | tárgyat, testrészt végigsimít, megdörzsöl’], valamint a 2. [’megsemmisít | elpusztít’], 3. [’írásból, szövegből kihúzó | érvénytelenít’] jelentése megmagyarázható”. Az ’összetör’ > ’töröl’ jelentésfejlődés nem túl meggyőző, amit Bárczi Géza is elismert, noha ő is erre a megoldásra hajlott („a jelentésváltozás nehézséget okoz” – 1941: 317). Nem világos ebből az sem, hogy ha az -l valóban gyakorító képző, akkor a *töröl* a *tör*-höz képest milyen gyakorító jelentést hordoz. Mindeközben magát a *tör* igét mindkét etimológiai szótárunk ismeretlen eredetűnek minősíti (TESz 3: 969, EWUng 1544).

A XIX. századi „dilettánsok” és Simonyi Zsigmond által felvetett szláv eredet ehhez képest azzal az előnnyel jár, hogy áthidalja az összes jelentéstani akadályt, ráadásul a *tör* és a *töröl* eredetét egyszerre világítja meg, időrendi és hangtani akadályokba pedig nem ütközik.

Az összláv *terti*, *trǫq* alapjelentése; ’dörzsöl’, indoeurópai fokon rokon a latin *tero*, *terere* ’dörzsöl, ledörzsöl; csépel, szétdörzsöl, sűrűn használ, elkoptat’, *terg(e)o*, *tergere* ’letöröl, megtisztít’ szavakkal (vö. Pokorny 1959–1969/1: 1071–1074), amelyekkel az idézett XIX. századi szerzők – később pedig még Szabédi László is (1974: 160) – *tör* és *töröl* igéinket szintén összefüggésbe hozták. A latin számos okból kizárható a magyar igék szóba jöhető forrásai közül, a szláv azonban véleményem szerint nagyon is figyelmet érdemel.

Az összláv *terti*, *trǫq* ’dörzsöl’ folytatói az összes szláv nyelvben megvannak (Vasmer 1953–1958/3: 97, Snoj 1997: 682, Machek 1971: 658–659), s a szláv szavak jelentéseiben együtt vannak a ’dörzsöléssel aprít’ > ’tör, morzsol, reszel’ (néhol ’fűrészsel’ is), ’dörzsöléssel koptat’ (néhol ’csiszol’, ’[tüzet] csihol’ is), ’dörzsöléssel tisztít’ > ’töröl’, illetve a ’dörzsöléssel megsemmisít’ > ’eltöröl’ jelentések, vagyis nagyjából mindaz, ami a magyar *tör* és a *töröl* főbb jelen-

téseinek az összege. Így például a szlovén *tréti* (Sg1 *trém* v. *tárem*) a 'dörzsöl' mellett bizonyos szókapcsolatokban jelent 'tör'-t is, pl. *tréti jajca, lešnike, orehe* 'tojást, mogyorót, diót tör', *tréti konopljo, lan* 'kendert, lent tör, tilol', *tréti s kolesom* 'kerékbe tör', bizonyos igekötős alakjaiban pedig a 'töröl' jelentés is ott van: *otréti* 'letöröl, megtöröl, szárazra töröl', a *zatréti* pedig 'elpusztít' is (SSKJ). A szerbhorvát *tr̄ti* (Sg1 *trēm* v. *tārēm*) szintén jelent vagy jelentett korábban a 'dörzsöl' mellett 'tör'-t (pl. 'sót, követ tör', *kolom trti* 'kerékbe tör', *trti lan, konoplju* 'lent, kendert tör') és 'töröl'-t is: *òtrti* 'letöröl, tisztára töröl' (HASz 18: 773–775, RSKJ 6: 312, 4: 809). A szlovák *triet'* (Sg1 *triem*, Pl3 *trú*) a 'dörzsöl' mellett bizonyos szókapcsolatokban 'tör' is: *triet' lan, konope* 'lent, kendert tör, tilol', *triet' zemiaky* 'krumplit (át)tör' (SISJ 4: 579), igekötőkkel pedig 'töröl' is: *vytriet'* 'kitöröl, kitisztít; kitöröl, eltávolít; (listáról) töröl, kitöröl, kiradíroz' (SISJ 5: 321), *zotriet'* 'letöröl', pl. *zotriet' si slzy z tváre* 'letörli a könnyeket az arcáról', *zotriet' tabulu špongiou* 'letörli a táblát szivaccsal', de átvitt értelemben 'eltöröl, megszüntet' is (SISJ 5: 701). Hasonló a helyzet a csehben is, ahol a *tříti* (Sg1 *třu* v. *tru*, Pl3 *třou* v. *trou*) a 'dörzsöl' mellett 'tör, aprít' is, pl. *tříti len* 'lent tör, tilol', *tříti kořeni v moždíři* 'fűszert tör mozsárban' (SISJČ 2: 249), *setříti* 'letöröl' (SISJČ 3: 310), *utříti* 'megtöröl, szárazra v. tisztára töröl; letöröl, törléssel, dörzsöléssel eltávolít', ugyanakkor 'apróra tör, zúz, szétmorzsol' is: *utříti mák* 'mákot tör v. darál', *utříti česnek* 'fokhagymát összenyom', *utříti žloutky s cukrem* 'tojássárgáját cukorral kikever' (SISJČ 3: 1056), *vytříti* 'megtöröl, megszarít; kitöröl' (SISJČ 4: 380). A lengyel *trzeć* (Sg1 *trzeć*) jelentései: 1. 'dörzsöl', régebben '(cipőről) tör' is: *trzewik mię trze* 'tör a cipő', 2. 'fűrészsel', 3. 'apróra tör', pl. *trzeć mak w donicy* 'mákot tör mozsárban', *trzeć len, konopie* 'lent, kendert tör, tilol', 5. 'öröl, darál', pl. *tarta bulka* 'prézli' (tkp. 'örölt/darált zsemlye') (VarsóiSz 7: 146), *utrzeć* 'letöröl, megtöröl', de 'megtör, felaprít, lereszel' is: *utrzeć chrzan* 'lereszeli a tormát', *utrzeć tabaki* 'megtöri a dohányt', *utrzeć drogę* 'utat tör'; *wytrzeć* 'kidörzsöl, kikoptat', pl. *wytarł dziurę na lokciu* 'lyukásra koptatta a (ruhája) könyökét', *wytrzeć ogień z drzewa* 'tűzet csíhol a fából', 'kitöröl, megtöröl, szárazra töröl' (VarsóiSz 7: 1088), *zartzeć* 'eltöröl (pl. nyomokat), elsimít (vmilyen felületet)' (VarsóiSz 8: 322), *zetrzeć* 'letöröl, szárazra töröl', 'feltör, feldörzsöl', pl. *starł koniowi kark chomaćtem* 'feltörte a ló nyakát az igával'; 'porrá tör, zúz, aprít, reszel' (VarsóiSz 8: 458–459). Az orosz *мерéть* (Sg1 *мпы*) főbb jelentései: 'dörzsöl, dörzsöléssel fényesít, fényesre dörzsöl', 'aprít, reszel, tör' (pl. *мерéть табák* 'dohányt tör', *мерéть хрен* 'tormát reszel'), 'fájdalmasan feldörzsöli a bőrt, tör': *эти ботинки мрут* 'ez a cipő tör' (SIRLJ 15: 324–325), *стерéть* 'letöröl, kiradíroz', 'eltöröl', 'apróra tör v. zúz' (*стерéть в мелкий порошок* 'porrá tör v. zúz' (SIRLJ 14: 882–884). Az ukrán *мэрти* (Sg1 *мпы*) jelentései szintén 'dörzsöl, tör' és 'aprít, tör': *мэрти рýки* 'dörzsöli a kezét' (átv. is), *черевику мрут* 'tör

a cipő’; *терти на порошок* ’porrá tör’, *терти конопли, льон* ’kendert, lent tör, tilol’, *терти табаку* ’dohányt tör’, *терти хрін, моркву* ’tormát, sárgarépát reszel’ (Hrinčenko 4: 258, SUM 10: 98–99), *стрéти* (Sg1 *zimpy*) ’letöröl’ (Hrinčenko 4: 204). A ’dörzsöl, tör, töröl’ jelentések együtt vannak meg a bolgár *трия* igében is: 1. ’dörgöl, töröl’, 2. ’dörzsöl, masszíroz’, 3. ’koptat’, 4. ’reszel’, 5. (össze)morzsol, (meg)tör, örl’, ~ *на ситно* ’apróra tör’ (Bödey 1956: 860; vö. RSBKE. 3: 432; ВългТълкРеч.⁴ 984). Véleményem szerint ez a ’dörzsöl, töröl, tör’ jelentésű szláv *terti, tьrъ* a forrása mind a magyar *tör*, mind pedig a *töröl* igének. A *töröl*-ben az *-l* nem gyakorító funkciójú, hanem csupán honosító képző, mint a *kapál, beszél* stb. esetében. A szláv igét a magyar kétszer vette át a honfoglalás körüli időkben, egyszer – valamivel korábban – tőalakban, mint például a *szid* < *styditi* esetében (vö. Zoltán 1999: 54–59), egyszer pedig – valamivel későbbben – a szláv eredetű igéink többségére jellemző *-l* honosító képzővel. Az átvett alak véleményem szerint – és Simonyi Zsigmond véleményétől eltérően – nem az infinitívuszi *ter-*, hanem az ennél lényegesen gyakoribb, a jelen idejű és a múlt idejű ragozott alakokban előforduló *tьr-* tövátváltozat volt. A szláv palatális redukáltból a magyarban *i* > *ü* labializációval (vö. 1350 k.: *turied* KTSz – TESz 3: 968, nyelvjárási *türül*, TESz 3: 968), majd *ü* > *ö* nyíltabbá válással lett *ö*, akárcsak a *a csütörtök* (< *četyrtykь*), *görög* (< *grьkь*), a *tömjén* (< *тъmjanь*) vagy a *tömlőc* (< *тъmьlica*) esetében.

3. Az elmondottakról természetesen jó lett volna kikérni Kiss Lajos véleményét is. Lehet, hogy ő Kniezsa Istvánnal értett volna egyet abban, hogy nem érdemes ezeket a „tudomány előtti” időkben élt, dilettáns nyelvészekről származó ötleteket feleleveníteni. Úgy gondolom azonban, hogy azokban az esetekben, amikor a XX. századi nyelvtudomány nem tudott ezeknél meggyőzőbb szöveffejtésekkel előállni, nem felesleges visszatérni ezekre az ötletekre, mert szerzőik módszertani fogyatékoságait mai tudásunk szerint kiküszöbölve versenyképes etimológiai verziókat nyerhetünk. Ha fejtegetéseink esetleg mégsem állják ki a szigorú tudományos kritika próbáját, csak Jókaival vigasztalhatjuk magunkat, aki szerint „érthet valaki rosszul az etimológiához, s lehet azért becsületes ember, ha egyéb hibája nincsen” (Jókai 1962–1998/10: 32).

Irodalom

- Bödey József (szerk.) (1956), Bolgár–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 ВългТълкРеч.⁴ = Андрейчин, Л. – Георгиев, Л. – Илчев, Ст. – Костов, Н. – Леков, Ив. – Стойков, Ст. – Тодоров, Цв.: Български тълковен речник. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София, 1994.
 CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1861–1874), A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, [később] Budapest.

- Dankovszky, Gregorius (1825), *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. – Kritisch-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. Posonii – Preßburg.
- ÉKsz = Juhász József – Szóke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyarmathi Sámuel (1816), *Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy.* – Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel [...]. Bétsben.
- HASz = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. I–XXIII. Zagreb, 1880–1976.
- Helimskij, E. [Хелимский, Е. А.] (1988), Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов*, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Москва. 347–368.
- Helimski, Eugene (1991), *Slavic/Latin/German stress and Hungarian vowel harmony*. In: *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus dem Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen*. Groningen. 45–54.
- Hrinčenko [Гринченко, Б. Д. (ред.)] (1996–1997), *Словарь украинского языка – Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 pp. фотоспособом.) Київ.
- Jancsovics János (1848), *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár*. I–II. Szarvason.
- Jókai Mór (1962–1998), *Összes művei*. [Kritikai kiadás.] Regények. I–. Magyar Helikon, Budapest.
- Juhász Jenő (1933), *Öböl, öblít, öblöget*. MNy 29: 180–181.
- Kniezsa István (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Leschka, Stephanus (1825), *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis slavicum Magyarici usus*. Budaë.
- Machek, Václav (1971), *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Melich János (1902), *Perelni*. Nyr 31: 129–134.
- NySz = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. I–III. Budapest.
- Pokorny, Julius (1959–1969), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Bern–München.
- RSBKE = Речник на съвремения български книжовен език. I–III. София, 1954–1959.
- RSKJ = Речник српскохрватскога књижевног језика. I–VI. Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- Simonyi Zsigmond (1925), *Simonyi Zsigmond hátrahagyott kéziratjai*. Szláv jövevényszók. Nyr 54: 28–31.

- SIRLJ = Словарь современного русского литературного языка. I–XVII. Москва–Ленинград, 1950–1965.
- SISJ = Slovník slovenského jazyka. I–VI. Bratislava, 1959–1968.
- SISJČ = Slovník spisovného jazyka českého. I–IV. Praha, 1960–1971.
- Snoj, Marko (1997), Slovenski etimološki slovar. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1893–1903), Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. I–III. Санкт-Петербург.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V. ZRC SAZU, Ljubljana, 1970–1991. (CD-ROM is).
- SUM = Словник української мови. I–XI. Київ, 1970–1980.
- StslSl = Cejtin, R. M. – Večerki, R. – Bláhová, E. [Цейтлин, Р. М. – Вечерки, Р. – Благовой, Э.] (ред.) (1994), Старославянский словарь. Москва.
- Szabédi László (1974), A magyar nyelv őstörténete. Kriterion, Bukarest.
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Trubačev, O. N. [Трубачев О. Н.] (ред.) (1974–), Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд. I–. Москва.
- VarsóiSz = Słownik języka polskiego. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. I–VIII. Warszawa, 1900–1927.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch. I–III. Heidelberg.
- Ver = [Verantius, Faustus] (1595), Dictionarium quinque nobilissimarum Europae lingvarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae. Venetiis.
- Verseghy Ferenc (1805), A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pestenn.
- Zoltán András (1997), *Öböl*. MNy 93: 220–224.
- Zoltán András (1999), „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. MNy 95: 54–59.